

UOT 94 (479.24)**ELXANI ORDUSUNDA HƏRBİ VƏZİFƏLƏR
(İNGİLİSDİLLİ TARİXŞÜNASLIQ ÜZRƏ)****N.P.NƏSİROV*****Bakı Dövlət Universiteti******Nurlan.pasha@gmail.com***

Hülakü xan rəhbərliyində türk-moğol ordusunun Yaxın və Orta Şərqdə etdiyi yürüşün nəticəsində mərkəzi Azərbaycan olan Elxanilər dövləti yarandı. Məqalədə bir əsr mövcud olmuş bu ulus dövlətin hərbi sistemi və bu sistemdə mövcud olan hərbi vəzifələr ingilisdilli tədqiqat əsərləri və son dövrdə elmi dövriyyəyə cəlb edilmiş tədqiqat işləri əsasında araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Elxani dövləti, hərbi vəzifələr, ingilisdilli tarixşünaslıq

Türk-moğol yürüşləri nəticəsində Yaxın və Orta Şərqdə yaranmış Elxanilər (Hülakülər) dövləti bölgənin hərbi və inzibati quruluşunda olduqca əhəmiyyətli rol oynamışdır. Tarixşünaslıqda bu dövlətin tarixinin ayrı-ayrı tərəfləri araşdırılmış və dəyərli elmi əsərlər ərsəyə gətirilmişdir. V.V.Bartold, B.Spuler, V.İ.Petruşevski, Ə.Ə.Əlizadə, V.Z.Piriyev və başqa müəlliflər mövcud tədqiqat işlərində Elxanilərin dövlət quruluşu və idarətmə sistemindən bəhs edərkən hərbi sistemlə bağlı müəyyən məlumatlar vermişlər. Problemlə bağlı ingilisdilli tarixşünaslığa baxdığımız zaman Elxanilər dövlətinin hərbi sistemə Moğol imperiyasının hərbi sistemi ilə bağlı tədqiqat əsərlərində toxunulmuş və mövzunun xüsusi şəkildə tədqiqinə dair bir sıra məqalələr həsr edilmişdir.

Dövrün əsas qaynaqlarını təhlil edən tarixçilərin fikrincə Elxanilər dövlətinin hərbi sistemi dövlətin yarandığı illərdən başlanaraq Moğol dövlətində mövcud olan hərbi sistem və qaydalara uyğun olaraq təşkil edilmişdir. Belə ki, XIII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiya bozqırlarında dağınıq halda yaşayan və köçəri həyat tərzini sürən moğol tayfalarını vahid halda birləşdirən Çingiz xan (1206-1227) özündən əvvəlki türk xanədanlıqlarında mövcud olan ənənəvi hərbi idarətmə üsulunu mənimsəyərək güclü ordu yaratmağa nail oldu. Bunun ardınca o, inzibati və hərbi idarəçilik qaydalarını özündə əks etdirən Yasa (Yasaq və ya Yosun –N.N) adlı qanunlar külliyyatına əsaslanaraq moğol ordusunu onluq, yüzlük, minliklərə böldü. Çingiz xanın ölümündən sonra onun yaratdığı hərbi-inzibati sistem işğal olunmuş ərazilərdə yaranmış müstəqil ulus dövlətlər-

də də tətbiq olundu.

Tədqiqatçılar Elxani dövlətinin mülki idarəçilik sisteminin əvvəlcə Moğol dövlətinin hərbi köçəri idarəçilik sistemi əsasında təşkil olunduğunu və bu sistemin zamanla tabe edilmiş xalqların otraq idarəçilik sisteminə uyğunlaşmasını qəbul edirlər. Lakin mülki idarəçilikdən fərqli olaraq, Elxanilər dövlətinin hərbi və inzibati idarəçiliyi Moğol dövlətinin ənənəvi idarəçilik prinsipindən uzaqlaşmamış və dövlətin süqutuna qədər öz təsirini qoruyub saxlamışdı. Bu özünü hərbi sistemdə mövcud olan vəzifələr və vəzifələrin iyerarxiyasında aydın şəkildə göstərmişdir.

Moğol hərbi sistemində olduğu kimi Hülakü dövlətinin ordusuna başçılıq edən hərbiçilər moğol hərbi feodal aristokratiyasının əsası hesab edilən *noyan* ünvanlı əmirlər idi. Elxanilərin son dövrünə aid qaynaqlarda noyanların ən yüksək mövqeyə sahib olan qrupu *ulus əmirləri* adlandırılır. Bu əmirlər adətən dörd nəfərdən ibarət olur və dövlətin əsas dayaqları hesab edilirdilər. Moğol Ensiklopediyasının tərtibatçısı Kristafor Atvudun fikrincə moğol ordu birliklərinə rəhbərlik edən noyanlar adı moğol hərbiçilərdən yuxarı, Çingiz xan uruğdan (nəsl, oğlanları, qardaşları –N.N) aşağı mövqeyə sahib idilər [3, 412].

Elxanilər dövlətində köçəri-feodal hərbi aristokratiyasını təşkil edən noyanlar istər xarici siyasətdə, istərsə də, daxili siyasətdə müəyyən vaxtlarda əsas söz sahibi idilər. Belə ki, onlar müharibə zamanı dövlətin hərbi qüvvələrinə rəhbərlik etməklə yanaşı, daxili siyasət məsələlərində də güclü təsirə malik idilər. Dövrün qaynaqlarından bəlli olur ki, hərbiçi əmirlər Elxani hökmdarlarının taxtdan salınması və yeni hökmdarın taxta çıxarılmasına da ciddi təsir göstərirdilər. F.Rəşidəddinin “Camiüt-təvarix” adlı əsərində verdiyi məlumata görə Abaqa xan (1265-1282) dövründə Samaqar, Baynal, Süləmiş, Çoban, Sultan, Əhməd Təküdər (1282-1284) zamanında Alınaq Noyan, Arqun xan (1284-1291) dönəmində Əmir Buğa, Keyxatu xan (1294) zamanında Əmir Qurmuş, Əmir Çoban, Qazan xan (1295-1304) zamanında Novruz kimi qüdrətli noyanlar olmuşdur [11]. M.Uyarın araşdırmalarına görə Elxanilər dövlətində Olcaytu Xudabəndəyə (1304-1316) qədər noyanlar mülki aristokratiyadan da yüksək nüfuz və hüquqa sahib idilər. Müəllif Kaşaninin əsərinə istinadən belə nəticəyə gəlir ki, Hülakü (1258-1265) və Abaqa xan zamanında mülki işlərə rəhbərlik edən vəzirlər Elxanla görüşmək üçün hərbiçi əmirlərlə məsləhət etməli və icazə almalı idilər [12, 39]. V.Piriyevin fikrincə isə ulus əmirləri ən yüksək hərbi feodal aristokratiyasının təmsilçiləri ilə mülki bürokratiya rəhbəri olan vəzirlər arasında mövqe mübarizəsində XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində vəzirlərin üstünlüyü ələ alması keçici proses olmuş XIV əsrin ikinci yarısında ulus əmirləri nəinki vəzirləri, hətta elxanları da üstələməklə dövlətin faktiki hakiminə çevrilmişdilər [10, 321].

Elxanilər dövlətində inzibati və hərbi vəzifələri öz əllərində cəmləşdirən noyan və ya ulus əmirləri ilə yanaşı, hərbi işlər üzrə müxtəlif vəzifələr yerinə yetirən hərbiçilər də var idi. Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə qaynaqlarda *amarət* adlanan bu hərbi sistemdə: *şahnə (şihne)*, *inaq*, *bukavul*, *yasavul*,

yurdcı, bularğuçı, tavəçi, kütval və b. vəzifələr var idi.

Bu hərbi vəzifələrdən biri moğolların Yaxın və Orta Şərq yürüşlərindən öncə Səlcuqlular dönəmində mövcud olmuş *şəhnə və ya şihnənidir* [5,437-438]. Şəhnə moğollar tərəfindən işğal edilmiş və ya tabe edilmiş məntəqəni, xüsusilə şəhərin hərbi idarəçiliyini yerinə yetirən hərbiçilər idi. Bu vəzifənin tam olaraq mülki və ya hərbi vəzifə olması haqqında tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı vardır. Belə ki, şəhnə istilahnın izahına M.Naxçıvaninin “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” əsəri əsasında münasibət bildiren V.Piriyevo görə şəhnəlik hərbi-inzibati olmaqla şəhər rəisi, başçısı hesab olunurdu. Həmçinin müəllif moğol dövründə mövcud olan baskak vəzifəsi ilə şəhnənin eyni vəzifələr olduğunu qeyd edir [10].

Şəhnə vəzifəsini moğollarda olan baskak və daruğaçı vəzifələriylə müqayisə edən Donald Astrovskiyə görə şəhnə, daruğaçı və baskakdan fərqli olaraq moğollara müqavimət göstərməyən və dinc yolla təslim olan şəhərlərin idarəçiliyinə təyin edilirdi [9, 273-274]. A.Lambtonun fikrincə isə şəhərin hərbi hakimi olan şəhnənin funksiyası şəhərdə ictimai asayiş təmin etmək, yolları quldur hücumlarından qorumaq idi [5, 438].

Elxanilər dövründə mövcud olan *bukavul* hərbi vəzifəsi xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Əvvəllər süfrə işlərinə və yeməyin dadına baxan kimi xidməti vəzifəni ifadə edən bu istilah zaman keçdikcə hərbi vəzifəyə çevrilmişdir. Ç.Melvillin araşdırmalarına görə bukavul döyüş zamanı əldə edilmiş qənimətin bölünməsi işini yerinə yetirməli və qərarları ilə hökmdarı məmnun etməli idi [7, 155]. M.Uyarın fikrincə isə qurultay və toy zamanı yasavulla birlikdə feodal hərbiçilərin yerlərinin müəyyən edilməsi və iyeərxianın pozulmaması işinə də bukavul nəzarət edirdi [12, 41]. V.Piriyevin araşdırmalarına görə bukavul XIII–XIV əsrlərdə çox böyük hərbi vəzifə hesab edilir və baş əmir istisna olmaqla bütün hərbi heyət ona tabe idi [5, 323]. H.Naxçıvaninin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Elxani ordusunda bukavul-i tümən, bukavul-i hezara, bukavul-i sede adlı hərbi vəzifələr mövcud olmuşdur [12, 41]. D.Morqanın araşdırmalarından aydın olur ki, Elxanilərin son dövrlərində geniş istifadə olunan bukavul termininə sonrakı Cəlairlər dönəmində, hətta XVII əsrdə J.Şardenin səyahətnaməsində saray mətbəxinə nəzarət edən şəxs kimi də rast gəlinir [8].

Dövrün qaynaqlarında az rast gəlinən *yasavul* hərbi vəzifəsi Elxani ordusunda xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Adından da gördüyü kimi türkcə yasaq sözündən əmələ gələn bu hərbi vəzifəni icra edən hərbi qulluqçunun əsas iş hərbi yürüşlər zamanı bütün hərbi birləşmələr üçün döyüş mövqelərini müəyyən etmək, əmir və döyüşçüləri həmin yerə gətirmək və onların öz mövqelərini tərk etməmələrinə nəzarət etmək idi. Tədqiqatçıların fikrincə yasavul həm də bukavulla birlikdə qurultay və toyların təsis edilməsi və bu zaman elxanın buyruqlarının da təbliği vəzifəsini yerinə yetirirdi [12, 42].

Elxani hərbi sistemində önəmli görünlərdən birini də tavəçilər yerinə yetirirdilər. Tavəçi sözü cağatay türkcəsində “sayı sayan, əsgər toplayan, müfəttiş, zabıt, dəllal” kimi mənaları ehtiva edir. Əsasən Elxanilərin son dövrü və

Teymuri məxəzlərində tez-tez adı çəkilən bu hərbi vəzifəli şəxslər ordu üçün əsgər səfərbər edir, ordunun nizam və intizamına nəzarət funksiyasını yerinə yetirirdi. Bununla yanaşı qaynaqlarda tavaçının savaşı zamanı hökmdarla ordu komandanları arasında vasitəçilik etməsi faktlarına rast gəlinir. M.Uyarın araşdırmalarına görə tavaçilərin üzərinə düşən vəzifələrdən biri edam cəzalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək idi [12, 42]. V.Bartoldun fikrincə isə tavaçilər qurultayların keçirilmə yeri və vaxtı haqqında əmirlərə əvvəlcədən xəbər verirdi [1, 50].

Elxani hökmdarlarının hərbi məsələlərdə ən yaxın məsləhətçisi mənbələrdə türkcə ünvan daşıyan *inaq* və ya *inaklar* hesab edilirdi. C.Klauson bu sözün etimologiyasından çıxış edərək “inanmaq, güvənmək” mənasını daşdığını və əski türk xaqanlıqlarında mövcud olan *yınal* ünvanı ilə oxşar olduğunu bildirir [4, 182]. V.Piriyevin fikrincə inaqqlar hökmdarın məsləhətçisi, konsultantı olmuş və hər bir elxanın bir neçə inaqı olmuşdur [5, 323].

Qaynaqlarda elxanların yaylaq-qışlaq vaxtlarında, ov mərasimləri zamanı iştirak edən nüfuzlu hərbi-feodallar əmirləri üçün yerlərin müəyyənləşdirilməsi vəzifəsini *yürdçi* və ya *yurtçi* adlı hərbiçilərin yerinə yetirdikləri məlum olur. Rəşidəddinin verdiyi məlumatlara görə, Hülakü xan zamanında bu vəzifəni Mınke xaqan tərəfindən onunla birlikdə gələn Qara Yurtçi adlı əmir yerinə yetirirdi [11, 55]. M.Uyar H.Naxçıvaniyə istinadən məlumat verir ki, yurtçinin bütün dövlət mənsuqlarının padişahın çadırını görəcək şəkildə yerləşdirməsinin vacib olduğunu bildirir. Bundan əlavə, yurtçi bu yerləşmələri məxfi şəkildə saxlamalı idi [12, 41]. V.Piriye və görə bu hərbi vəzifə hökmdarın fərmanı ilə təyin olunurdu [5, 325].

Moğolların yaylağa və ya qışlağa köçdükləri zamanı, eləcə də döyüşlərdən sonra tərək edilmiş ərazini və ya döyüş meydanını təftiş edərək yaralanmış əsgərləri, itən əşyaları, heyvanları aşkar etmək, toplamaq və sahibinə qaytarmaq vəzifəsini *bularğuçi* və *balarğurçi* adlı hərbiçilər yerinə yetirirdi. Naxçıvanının verdiyi bilgilərdən də məlum olur ki, bu vəzifə təkcə hərbi deyil sivil xarakter də daşıyırdı. Belə ki, bularğuçi adlı şəxslər itən əşyaların tapılması üçün müəyyən edilmiş vəzifə idi.

Qalaların mühafizəsi də müəyyən hərbiçilər tərəfindən həyata keçirilirdi. Elxani ordusunda bu vəzifəni *kütvallar* icra edirdi. Hindcə kota-qala, palaqoruyan sözlərindən əmələ gələn bu hərbi vəzifə M.Uyarın fikrincə çox güman ki Sultan Mahmud Qəznəvi (998-1030) zamanında İran coğrafiyasına gətirilmişdir [1, 40]. Moğol və Elxanilər dövrünə aid qaynaqlarda bu istilah yenidən hərbi vəzifə kimi müşahidə olunmuşdur. Rəşidəddin Abaqa xan dövründə Ağbəy adlı əmir Amüyə qalasının kütvallı olmuş və Cağatay xanlığının yürüşlərindən qalanı mühafizə etmişdir [11, 536].

Beləliklə, dövrün qaynaqlarından faydalanaraq Elxani hərbi sistemində mövcud olan müxtəlif hərbi vəzifələr tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən qədər araşdırılmışdır. İngilisdilli tarixçilərin qənaətinə Moğol istilaları və Elxani dövlətinin yaranması ilə yeni hərbi vəzifələr yarandı və bu vəzifələr daha sonra

yaranaçaq Şərq dövlətlərin hərbi sistemi tətbiq olunmağa davam etdirildi. Bu hərbi vəzifələrdən ən üstünü hesab edilən və dövlətin sütunları adlandırılan noyan və ya ulus əmirləri nəinki hərbi sistemdə, eləcə də dövlətin inzibati-idarəçilik və elxanların taxt-taclarının əldə saxlanılmasında əsas rola sahib idilər. Bu hərbi-inzibati idarəçilik sistemi Elxanilər dövlətinin müəyyən qədər güclənməsinə səbəb olsa da hökmdarların mərkəzi hakimiyyətin qüvvətlənməsinə mane olurdular. Bu da nəticədə dövlətin mərkəzləşmə siyasətinə mane olur və süqutunu sürətləndirirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Бартольд В.В. Сочинения, Том II, ч. II. М.: Наука, 1964, 657 с.
2. Bertold Spuler. İran Moğolları.(çeviri. Cemal Köprülü). Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara: 2001, 580 s.
3. Christopher P. Atwood. Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire. New York: 2004, 676 p.
4. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford at the Clarendon Press, London: 1972, 1034 p.
5. Lambton K.S. "Shihna", Encyclopedia of İslam (Second Edition). p.437-438.
6. Lane G. Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran. A Persian Renaissance, Routledge Curzon, London: 2003, 330 p.
7. Melville C.P. "The Keshig in Iran: the survival of the royal Mongol household," in Komaroff (ed.), Beyond the Legacy of Genghis Khan, Brill-Leiden, Boston: 2006, 651 p.
8. Morgan D.O. 'Bokavol.' In Encyclopaedia Iranica, edited by Ehsan Yarshater. London and New York: Routledge & Kegan Paul. 1990
9. Ostrowski D. The Tamma and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, v, 61, No 2, 1998, p.262-277.
10. Piriye V.Z. Azərbaycan XIII – XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003, 458.s
11. Rashiduddin Fazlullah's Jami' u't-Tawarikh. Compendium of Chronicles: A History of the Mongols (English Translation & Annotation by W.M. Thackston). VolIII, Harvard University, Dept of Near Eastern Languages and Civilizations. 1998, 819 p.
12. Uyar.M İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri, // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi\\ 49, 1, 2009, s.33-47.

ВОЕННЫЕ ЧИНОВНИКИ В АРМИИ ГОСУДАРСТВА ХУЛАГУИДОВ (АНГЛОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОРИОГРАФИИ)

Н.П.НАСИРОВ

РЕЗЮМЕ

После вторжения турецко-монгольских племен под командованием Хулагу-хана было создано государство Хулагуидов, которое в центре Азербайджана. В статье мы попытались исследовать историю военной системы и военной должностных лиц в государство Хулагуидов государство на основе англоязычной историографии и современные исследования работы.

Ключевые слова: Государство Хулагуидов, военный чиновник, англоязычные историографии

**THE MILITARY OFFICIALS IN THE ILKHANATE ARMY
(ENGLISH-LANGUAGE WORKS)**

N.P. NASIROV

SUMMARY

After the Turkish-Mongolian invasion of the Near and Middle East under the command of Hulagu Khan Ilkhanate state the center of which was Azerbaijan was established. The paper investigates the history of the military system and military officials in the Ilkhanate state on the basis of English-language historiography and modern research works.

Keywords: Ilkhanate, military official, English-language works